

Vojislav P. Nikčević

JAT (Ѓ) U SLOVENSKOM I OSTALIJEM SLOVJENSKIM JEZICIMA KAO RAZLIKOVNI ELEMENAT U SVJETLOSTI ISTORIZMA, MONOGENEZE I POLIGENEZE* [1]

Abstract

Jat (Ѓ) in the Slovenian and other Slavic languages as the Distinguishing Element in View of Historicism, Monogenism and Polygenism

Jat (or *Yat*) is the focal problem of the Slovenian and Slavic historical linguistics and the comparative grammar of the Slavic languages. In these traditional linguistic disciplines it is a sound or a diphthong that evolved from the monogenetic (monocentric) neo-grammarians' concepts, deriving from the Indo-European vowel \bar{e} and the diphthongs oj , aj ($\bar{o}j$, $\bar{a}j$), while its pre-Slovenian (Slovene) pronunciation has remained unknown. This paper offers a detailed analysis and evaluation of different and very inconsistent and hypothetical views of linguists dealing with this particularly complex issue in the Slovenian and other Slavic languages, which represents their most important structural and typological feature in the light of historicism, monogenesis and polygenesis. Taking into consideration the fact that sounds are the smallest phonetic units and that phonemes are the smallest phonological units which can not be divided and analyzed further, *jat* was neither in Slovenian nor in any other Slavic language considered a sound or diphthong which developed mono-genetically (mono-centrally) by splitting into the numerous Slavic and Slovenian reflexes as its constituent parts. On the basis of the actual facts interpreted in a structural manner, it has been scientifically confirmed that *jat* was just a letter, a sign or grapheme, one of the units of the Old Slavonic Glagolitic, Cyrillic and other Slavic alphabets. It was used to denote different phonetic and phonemic pronunciation values of the variable sound and phoneme *j* during the encounters, connections and relations with other sounds and phonemes, during which it transformed into another sounds and phonemes, in some cases it has disappeared and in some it was preserved. The related Indo-European vowel \bar{e} and the diphthongs oj , aj (oj , aj) in those words in which they originate, represent the ablaut, and its so-called numerous reflexes represent simple gradation (alternants), which arise, poly-genetically (poly-centrally) to substitute each other with the purpose to achieve higher mobility and elasticity within their linguistic systems.

Prije nego što se prijeđe na obradu u naslovu postavljene teme, potrebno je terminološki objasniti pojmove istorizam, monogenezu (monocentrizam) i poligenezu (policentrizam). To pogotovo ako se zna da problem *jata* u nauci još nije razriješen.

Pod *istorizmom* se podrazumijeva način mišljenja vezan za istoriju, posebno shvatanje koje polazi od povijesti kao obuhvatne povezanosti duhovnog života, od jedinstvene individualnosti istorijskih pojmova i od neprekidnog proticanja istoričnosti. U razvoju ljudskog duha preteča istorizma bila je ideja istorijske evolucije koju su prije svega prihvatili Viko, Monteskeje, Volter, Vinkelman i Herder, a zatijem se teorijska razrada doživljaja "kao praćenje istorijskog svijeta" (Diltaj), koju je prvi započeo Šlajermaher. Značajni podsticaji dolazili su kako od ideje individualiteta u klasicizmu i u romantizmu XVIII. vijeka (Šeftsberi, Herder, Gete), tako i od obnove univerzalno-istorijske teorije koja je potekla od Hegela. Povijesna škola romantizma i istorijsko-kritičko istraživanje izvora odraz su istorijskog idealizma. Ovi je imao za posljedicu da je smisao i shvatanje istorije postalo mnogo tananije, ali je jedanak doveo i do širenja istorijskog relativizma u odgovarajućijem naukama. A u XIX. stoljeću mnogi pravci u humanističkim naukama prihvatili su istorijski metod, npr. nauka o književnosti, pravne nauke, ekonomika, teologija. I istorija umjetnosti je takođe oblikovala svoj istorijski metod, a u filozofiji je, pod uticajem Vindibanda i Rikerta, istorija postala središte opšte nauke o kulturi, pa se područje povijesnog gledanja proširilo na sve nauke van prirodnijeh nauka, što je jedanak i vrhunac istorizma. No, u novije vrijeme je i istorizam u svojoj problematici postao predmet istoriografije, pa premda se povijesni metod smatrao kao definitivno izgrađen, ipak je tek istorizam omogućio istoriografiji shvatanja povijesti zasnovane na posmatranju razvitka ljudskog duha. U ovom smislu značajni su u Italiji B. Kroče (*istoricismo assoluto*), a u Njemačkoj ovi oblik psihologije što je nastojao da posluži kao sredstvo za saznanje svijeta treba da bude nezavisan od istorijskog metoda (Diltaj). No, tek je marksizam u istorizam uključio pojam o klasama, pa marksističko shvatanje istoricizma znači kritiku kako istorijskog razmišljanja pozitivizma, religioznog shvatanja Kerkjegora i filozofije egzistencije, tako i Ničeovog antiistorizma. Istorija književnosti duguje istorizmu i povijesnoj školi prve istorijske prikaze isključivo literature (kod Njemaca G. Gervinus), jer do tada se o pojavama književnosti govorilo u okviru opšte istorije, a sada se izdvajaju pojedine pjesničke ličnosti, koje se kritički ocjenjuju, ali još uvijek ne s estetskog stanovišta, već više iz etičko-političkog ugla [2]. Pojam *monogeneza* se tumači kao teorija (danas uglavnom odbačena od većine lingvista) prema kojoj su svi jezici svijeta postali od jednoga zajedničkog jezika-pretku. Pitanje o pojedinome, zajedničkom izvoru jezika ili sposobnosti izražavanja dugo su obrađivali lingvisti, psiholozi i filozofi, ali se još uvijek smatra neriješenijem [3]. Analogno tome, *monocentrizam* je teorija po kojoj se proces formiranja jezika odvio samo iz jednog mjesta — centra svih jezika.

Termin *poligeneza* se objašnjava kao postanak jezika od mnogijeh ili pak nekoliko prajezika [4,5]. Šljedstveno tome, *policentrizam* označava teoriju prema kojoj se proces formiranja jezika vršio u više centara kao prazvora svih jezika koji postoje.

Prema tome, u ovome referatu problem jata kao razlikovnog elementa u slovenskom i ostalijem slovjenkim, u prvome redu južnoslovenskijem jezicima, nastojaću da sagledam kako u svjetlosti (h)istoricizma, u lingvistici shvaćenog kao proučavanje jezika i jezičkih pojava kroz istoriju, odnosno kao metod proučavanja kojim su se služili mladogramatičari [6], tako i monogeneze (monocentrizma) i poligeneze (policentrizma). Sve je to međusobno kompleksno povezano.

Jat se u lingvistici tretira kao praslovenski „glas“, nazvan po imenu slova Δ u glagoljici, odnosno slova \mathcal{B} u ćirilici, kojima se taj „glas“ predstavljao u staroslovenskoj azbuci. Nije ni (nam) poznat izgovor praslovenskoga jata [7]. Pogledajmo sada konkretnije kako se *jat* poima i predstavlja u istorijskoj retrospektivi, dijahronijski. Mnijenja sam da je metodološki najcjelishodnije glavne postavke o njemu u tradicionalističkoj lingvistici prvo izložiti pa ih tek onda uzeti u analitičko-kritički pretres.

R. Bošković [8] u osnovama komparativne gramatike slovenskih jezika polazi od toga da se „vokal“ \check{e} u lingvistici obilježava na dva načina, s \mathcal{B} , i na češki način s \check{e} (slovenski \hat{e}).

Praslovensko \check{e} vodi podrijetlo:

- a) od indoevropskog *e*: *semę*, lit. mn. *sėmens*, lat. *sėmen* <* *sėmyt*; *dėti*, lit. *dėti*, st. ind. aorist *ádhām*, grč. fut. $\upsilon\eta\sigma\omega$, lat. *fēci*, got. *ga-dēps* <* *dhē-*;
- b) od indoevropskog diftonga *oi*, (*ai*, *ōi*, *āi*): *cēna*, lit. *kaina*, grč. *ποινή* <* *kuoinā*; *lėvō*, lat. *laevus*, grč. *λαίφος* <* *laiuos*.

Kod praslovenskog jata imaju nekoliko pitanja:

- 1) kakvo je bilo praslovensko \bar{e} koje je priješlo u \check{e} : zatvoreno ili otvoreno \bar{e} ;
- 2) što je bilo \check{e} po svojoj glasovnoj vrijednosti: diftong ili monoftong;
- 3) ako je bilo diftong, šta su mu bile komponente;
- 4) ako je bilo monoftong (*e*), kakvi mu je bio izgovor: običan, zatvoren ili otvoren.

U nastojanju da se pruže odgovori na ta pitanja, navode se mnijenja niza jezikoslovaca: prvo Šahmatova, koji je pokušao da odredi glasovnu vrijednost praslovenskog jata evolucijom, povijesnijem razvojem od indoevropskoga otvorenog \bar{e} što je u baltičko-slovenskoj zajednici priješlo u \check{e} . Potom slijedi sasvim drukčije Vondrakovo poimanje praslovenskog \bar{e} , koje je, po njemu, bilo otvoreno \bar{e} , što je diftongiralo u *ie*.

Na centralno pitanje i jata i slavistike: je li praslovensko \check{e} bilo diftong ili monoftong? donose se pokušaji odgovora na nj Fortunatova, koji je dao algebarski zaključak: $\check{e} = \bar{e}$ (*ie*), Šahmatovljeva modifikacija te njegove teze, potom mnijenja Mikole, Rozvadovskog, Hujera, Vajana, o tome da je praslovensko \check{e} stvarno bilo diftong s vrlo širokom, otvorenom drugom komponentom: $i\bar{a}$, $e\bar{a}$, $i\bar{a}$, $e\bar{a}$, $e\bar{a}$, $\bar{e}a$ i sl. Zatijem se i tome gledištu izriču dvije zamjerke:

- a) nema nijednoga slovenskog jezika u kojemu bi istorijski refleks jata bio kakvi diftong s vrlo širokijem drugim dijelom *i*
- b) poljske, polapske, bugarske i staroslovenske reflekse jata mnogo je lakše izvoditi iz monoftonga \bar{a} nego iz diftonga tipa $e\bar{a}$, $\bar{e}a$. Time se ne iscrpljuju nesaglasnosti jezikoslovaca o jatu.

Nasuprot lingvistima prve i druge grupe, Meje, Pedersen i Ramovš mniju da je praslovensko \check{e} bilo monoftong \bar{a} . A svoj i svojevrstan pogled na prirodu praslovenskog jata ima Van Vejk. Po njemu, praslovensko \check{e} bilo je obično, normalno \bar{e} .

Na kraju prikaza niza nesaglasnijih gledišta o podrijetlu \check{e} , Radosav Bošković se pita: Ima li uopšte smisla određivati glasovnu vrijednost praslovenskog jata? Na to pitanje daje i odgovor: Ima i nema; ima, jer je nesumnjivo da je \check{e} u praslovenskom jeziku imao određenu glasovnu vrijednost; nema, jer je nesumnjivo da se vrijednost \check{e} u toku razvitka praslovenskog jezika mijenjala i da nije bila ista na svijem tačkama praslovenske jezičke

teritorije. Bošković postavlja i novo pitanje: Šta je, onda, najbolje? I odgovara: Najbolje je, možda, prihvatiti Beličevu tezu: da je praslovensko *ě* imalo dva izgovora, jedan otvoreniji i u jednijem dijalektima = *ěä*, (bolje bi bilo *ǎ*), drugi zatvoreniji i u drugijem dijalektima = *ie* [8].

Prateći pod naslovom *Refleksi jata u slovenskim jezicima* istorijsku vrijednost jata u istočnoslovenskijem jezicima: u ruskome, ukrajinskom i bjeloruskome jeziku, R. Bošković prelazi na južnoslovensku grupu jezika: izumrli staroslovenski, makedonski, bugarski, nepostojeći „srpskohrvatski“ i slovenski jezik. Ovđe, u duhu i skladu s poretkom pojmova iz naslova referata, prikaz glasovnijeh vrijednosti jata donosim počevši od slovenskoga preko staroslovenskog, makedonskoga, bugarskog do crnogorskoga (službeno još nepriznatoga), srpskog, hrvatskoga i bosanskog kao zvanično priznatijeh potomaka i našljednika bivšega “srpskohrvatskog / hrvatskosrpskoga”, odnosno “hrvatskog ili srpskoga jezika”. A na glasovne vrijednosti jata u ostalijem slovenskim, istočnoslovenskijem i zapadnoslovenskim jezicima iz Boškovićeve udžbenika uglavnom ću obraćati pažnju u mjeri koliko to bude zahtijevala obrada problematike u južnoslovenskijem jezicima kao bližoj lingvističkoj zajednici.

Književni jezik slovenski za nekadašnji *ě* pošeduje zatvoreno *é*, dugo ili kratko, prema tome od kakvog *ě* vodi podrijetlo: *stěna, lěp, lěto, město, lěs, hlěbec, dělo, děd, hlěb*.

U slovenskijem dijalektima odnosi su drugačiji: tu se „refleksi“ jata kreću od zatvorenog kratkog i dugog e preko diftonga ei, ie i je do glasa i.

*Ramovš uzima da je praslovenska vrijednost jata bila široko e = ē, koje se iz praslovenskog iä u dugijem slogovima razvilo ovijem putem: iä > *ěä* = *ěē*. Ramovševa teza ima samo relevantnu vrijednost. Za nju govore najstarije romanske i bavarske pozajmice u slovenskom jeziku. Ali ne govore ni a) latinski izvori počevši od IX. vijeka, u kojima se slovo *ě* obilježava s e, ie, i, ni b) *Brižinski odlomci* s kraja X. stoljeća [9], u kojima se *ě* obilježava s e (dva puta s ge = ie) - nastavlja Radosav Bošković.*

Mnije se da je osnovna vrijednost jata u staroslovenskom jeziku bila široko *e=ä*. A tako se mni iz dva razloga: 1) na osnovu toga što se u glagoljici jedinijem istim znakom obilježava i *ě* i *ǎ* i *ja*; a to pokazuje da staroslovensko *ě* nije bilo daleko od *a*, 2) na temelju današnjijeh „refleksa“ jata u govorima Jegejske Makedonije: *ǎ, ă, a* i sl.

U makedonskom jeziku *ě* je „priješlo“ u *e* - kako u književnome jeziku, tako i u dijalektima - u svijem položajima: *cvet, seno, mleko*.

Bugarski književni jezik za akcentovano *ě* pošeduje dva „refleksa“: jedan pred tvrdijem suglasnicima i na kraju riječi = *ă*, drugi pak pred slogom s palatalnijem vokalom = *e*; *e* je tako isto „refleks“ neakcentovanog jata. Primjeri za to su: *бял: běli, бяг: begǎt, тяга: mǎri, свят: cvetǎt, цветовѣ: vǎra: vǎri, вятър: vetrovǎ, мляко: mlekǎ, лъв: lǎvi, бряг: bregǎt, бреговѣ: golǎmi*.

U bugarskijem dijalektima nalazimo: 1) u severoistočnijem govorima, koji čine osnovicu književnoga jezika bugarskog, iste „refleks“ kao u književnom jeziku; 2) u zapadnijem govorima, koji se nalaze u sušedstvu „srpskohrvatskijeh“ i makedonskih govora, „refleks“ *ě* u svijem položajima; 3) u jugoistočnijem govorima dva „refleksa“: jedan za akcentovano *ě* = *ǎ* ili *ă*, bez obzira na prirodu sljedećeg sloga, drugi za neakcentovano *ě* - različite redukcije glasa *e*.

Osnovna je vrijednost jata u „srpskohrvatskom“ bila nepravi diftong *je*, koji je mogao: a) izgubiti prvu komponentu i „prijeci“ u *e* (ekavski govori); b) još više zatvoriti drugu komponentu i „prijeci“ u *i* (ikavski govori); razviti prvu komponentu i „prijeci“ u potpun diftong *ie*, *je* (jekavski govori).

Odnosi tipa *dél, dělã: podil'it* u nekim čakavskim govorima pokazuju da je nekadašnje *ě* u „srpskohrvatskijem“ govorima moglo imati dva izgovora: jedan (otvoreniji) pred prednjojezičkim tvrdim suglasnicima, drugi (zatvoreniji) u ostalijem položajima [10].

Sama velika nesaglasnost niza jezikoslovaca o podrijetlu, prirodi, glasovnoj vrijednosti te načinu postanka i razvitka *ě* u indoevropskome, praslavjenskom i slovjenjskijem jezicima dovoljan je indikator u prilog tome da se posumnja u vjerodostojnost izloženih postavki u Boškovićevoj knjizi. Kao što se iz svega izloženog vidi, svi spomenuti i nespomenuti autori su nastojali da jat kao navodni glas, jednoglasnik (monoftong) ili dvoglasnik (diftong) objasne monogenetski (monocentrično), da ga izvedu od indoevropskoga *ē* i od indoevropskog dvoglasa *oi* (*ai, ōi, āi*), čiji su tobožnji refleksi tečajem historijskog razvoja nastali raspadanjem toga monoglasnika (i)li dvoglasnika na sastavne komponente ili, kako bi rekao Rikard Simeon, „rascijepom staroga vokala jat“ [11]. Pošto nijesu došli ni do kakvih opšteprihvaćenih saznanja o tome jako zagonetnom „vokalu“, očividno je da su zapali u ćorsokak, bezizlaz, u slijepu ulicu koja nema izlaza. Samo se vrte u krugu.

Na današnjemu nivou naučnog razvitka, postalo je posve izvjesno da se glasovi (fonemi) nijesu razvijali monogenetski (monocentrično) cijepanjem iz jednoga projektovanog praglasa (prafonema) kao prazvora svih njihovih takozvanih refleksa, da se npr. slovensko *o* u *pot*, crnogorsko, srpsko, hrvatsko i bosansko *u* u *put*, makedonsko *a* u *pat* i staroslovensko *o* u *pōt* nijesu razvili kao refleksi ravnomjernijem razlaganjem po obrascu: $o > o, u, a$, kako uče historičari-mladogramatičari [12-14], nego su svi ti glasovi (fonemi) kao organski srodne strukture i sistemski bliske jedinice, tj. artikulacioni produkti biogenetski i etnogenetički srodnijih slovjenjskih plemena i etničkih grupa kao njihovih tvoraca i predstavnika poligenetski (policentrično) nastali te kao takvi od svojega prapočetka i prapostojanja u nostratičkome, indoevropskom, praslavjenskome i u tijem južnoslovjenjskim jezicima se neravnomjerno međusobno zamjenjuju, pretvaranju jedni u druge i paralelno opstoje u obliku lanca: $o: o, o: o, o > o; o > o; o: u, u: o, u > o, o > u; a: o, o: a, a > o, o > a$ [15]. To je zakonitost karakteristična za savremeno strukturalističko poimanje i interpretiranje postanka i razvoja glasova (fonema) kao organski i sistemski bliskih jedinica u istoj ravni.

Dugogodišnjem proučavanjem *ě* u južnoslovjenjskim jezicima došao sam do saznanja koja zahtijevaju reviziju tradicionalističkih učenja o njemu povjesničara-mladogramatičara. Tako, posigurno, jat kao nepostojeći vokal, ni kao jednoglasnik, niti pak kao dvoglasnik, nije nastao, niti je mogao nastati, ni iz kakvoga indoevropskog *ē*, pa ni od indoevropskoga dvoglasa *oi*, (*ai, ōi, āi*) na pokazani način, što će reći monogenetski (monocentrično). To *ē* i taj kratki i dugi dvoglas *oi, ai* u naznačenijem riječima nijesu ništa drugo do prijevoj, shvaćen kao promjena samoglasnika u korijenu srodnijih riječi u navedenijem indoevropskim jezicima. Promjene u riječima s njima nastale su prijevojem poput: *pjesma: poj, teći: protjecati: proticati, plesti: plot, liti: loj, hrom: hramati, brisati: ubrus, dahnuti: dihati:*

duh, kovati: kujem [16]. Dakle, u tijem i sličnim primjerima osim prijevoja ne treba tražiti nikakve dokaze o postojanju \bar{e} i kratko i dugo oi , ai kao prazvorova i njegovijeh navodnih refleksa u slovjenkim jezicima. Da su spomenuti i nespomenuti jezikoslovci došli do takvog saznanja, sigurno je da ne bi ispoljili onoliku nesigurnost, upali u jalova sporenja i bezizlazni lavirint.

Pa kad već \bar{e} nije bio glas, ni monoftong niti diftong, sa sigurnošću se može prihvatiti da je u staroslovjenske, slovjenkom i svijem ostalim slovjenkim jezicima predstavljao samo slovo, znak ili grafem Δ (u glagoljici), Ђ (u ćirilici) i \bar{e} (\bar{e}) u češkome i drugijem slovjenkim pismima. Tijem i drugim slovima se izražavala (i izražava) različita glasovna (fonološka) vrijednost promjenjivog glasa (fonema) j kad stoji samostalno (*zemlja, večernja*), kad se u susretu sa samoglasnicima i suglasnicima mijenja (*jon: ion, Mihajlo: Mihailo: Mijajlo, Krajna: Kraina*, dij. *iopet: jopet*, dij. *justa: usta, (i)je: e: i u vjera: vrijeme: vremena: dio*) i kad se gubi [*Br(j)eza, Vr(j)ela, Br(j)eznica*]. Provjerimo tu temeljnu definiciju jata kao slova, znaka ili grafema na istočnoj grupi: u staroslovjenske, bugarskom, makedonskome i zapadnoj grupi južnoslovjenkih jezika: slovenskome, crnogorskom, srpskome, hrvatskom i bosanskome jeziku.

Prvobitno u Solunu i njegovoj okolini (među Slovjenima) jat se izgovarao kao *ja* (npr. *věra - vjara*); zato je Ćirilo u glagoljici za oba glasa (\bar{e} i *ja*) uzeo znak (Δ), a to dokazuje da se u Bugarskoj, đe je ćirilica postala, izgovor razlikovao pa stoga imamo dva znaka [17]. Naime, u toj ćirilici postojalo je Ѣ a za *ja* i Ѧ za različite izgovorne vrijednosti u književnom jeziku i dijalektima [18,19]. I danas u bugarskome i ruskom ćiriličkome pismu $\text{Йӱ}=j$, $\text{Яя}=ja$, $\text{ѢѢ} = \bar{e}$ [20] = različite izgovorne vrijednosti u njihovijema književnim jezicima i dijalektima. Takvijem grafijskim rješenjem sačuvali su njihov tradicionalni način izgovora i pisanja. Uostalom, Δ je nazvan u glagoljici po *ja* izgovoru (što se slaže s Boškovićevom tvrdnjom u vezi s tijem).

To potvrđuje i J. Hamm [21] kad konstatuje “da \bar{e} nije bilo iskonsko *e* koje je tek prelazilo u *e* (pisali ga mi ovako ili kao \bar{e} , \bar{i} ili kako drukčije). Već je Križanić 1665. znao (v. Gram. razd. 11_{1,4}) da je Konstantin Filozof (Ćiril) polazeći od grčkoga alfavita imao neprilika s bilježenjem slavenskog fonema *e* koje bi bilo bez jotacijskih kinema [22], a to se u još većoj mjeri odnosilo na jat koje je - možda i zbog toga - u glagoljici dobilo znak koji je bio nalik na (i izveden iz) uncijalnog [23] A° . Time se problem jata kao nepostojećega glasa definitivno skida s dnevnog reda [24, 25].

Maločas smo iz Boškovičeva navoda videli da je grafija \bar{e} u savremenome makedonskom književnome jeziku i u dijalektima, za razliku od *ja* (po Boškoviću \bar{a} , $\bar{e}a$, a) izgovoru u jeziku makedonskih Slovjena iz okoline Soluna u vrijeme Ćirila i Metodija, posedovala jedinstvenu *e* izgovornu vrijednost.

Isto tako, maloprije videli smo još i to takođe iz Boškovičeva navoda da se grafemom \bar{e} u savremenome bugarskom književnome jeziku izražavaju dvije alternacije: \bar{a}/e . A u dijalektima bugarskoga govornog jezika postoje tri alternacije: $\bar{a}/e/\bar{a}$ (ili) \bar{a} , dakle različite izgovorne vrijednosti kao opet alternante (a ne refleksi kao sastavne komponente imaginarno projektovanoga i konstruisanog, skokovito razvijenoga i raspadnutog ili rascijepljenoga „vokala“ jata).

Te različne jatovske izgovorne vrijednosti u istočnoj grupi južnoslovenskih jezika - staroslovenskome, bugarskom i makedonskome - naslijeđene su iz grane istočnoslovenskih jezika još dok su se nalazili u predistorijskom razdoblju praotadžbinske slovenske etničke zajednice. U vezi su s bjeloruskim ekavskim jezikom.

Pošavši od Ramovševih postavki o glasovnoj vrijednosti slovenskoga *ě* (*ê*) u navodu R. Boškovića, podvrgavajući opširnoj analizi i kritičkoj provjeri te postavke tradicionalističke filologije i lingvistike u enciklopedistici, na podlozi paralela načina tvorbe i prirode vokala *i*, *e*, *u*, *o*, *a* i poluvokalnog *j* u „srpskohrvatskome“ i slovenskom jeziku, koje je izvršio akademik Janko Jurančić, dolazi se do zaključka da naš i slovenski vokalski sistem u istoj mjeri podliježu djelovanju unutrašnjih zakona na kojima se zasniva dijalektika njihovih jezika. Naime, i samoglasnici slovenskog jezika u međusobnome dodiru i u susretu s promjenjivijem glasom *j* takođe ispoljavaju artikulacionu elastičnost. Ona se u njemu iskažuje u njihovoj sposobnosti pojavljivanja u različnijem izgovornim oblicima, u mogućnosti pretvaranja, supstituisanja i paralelnoga opstojanja u vidu jedinstva raznolikosti. I fonetske promjene tih glasova, vrlo bliskih po mjestu formiranja, uslovljene su biogenetskom srodnošću njihovih jezika. A i cilj im je isti - nastoje da se izgovor što više učini prohodnim, da se ostvari glasovna harmonija i polifoničnost.

Izrečene tvrdnje dovoljno je potkrijepiti s nekoliko primjera prema shemi pokretljivosti njihovih vokala: konsonant *r+(j)e > re* poslije ispadanja glasa *j* [*br(j)ěza*]; *svět>svit>sviet>sviat>svejt>svajt* (u značenju svijet); mogući su i obrnuti procesi: *svajt>svejt>svet>svit>sviat* i sve ostale njihove međusobne kombinacije. Očevidno je da su i same izgovorne vrijednosti u slovenskome jeziku, ako se izuzmu razlike u kvalitetu i kvantitetu od kojih takođe zavisi promjenjiva vrijednost glasa *j* u susretu i dodiru s vokalima i konsoantima u tome jeziku, uglavnom u načelu podudarne sa zamjenicima slova *ě* u tzv. srpskohrvatskom jeziku [26]. Sve su to njihove alternante.

Drugim riječima, kazano savremenijem metajezikom, to znači da *ě* (*ê*) u savremeno slovenskom književnome jeziku ima alternacije: *ě/ê*. A u slovenskijem dijalektima su prisutne jatovske alternante (duge i kratke te otvorene i zatvorene): *ě/ ē /ei/ ai/ie/ie/i*. Iz svega toga slijedi zaključak da je i u slovenskom jeziku vrlo raznolika izgovorna vrijednost jata monogenetski (monocentrično) nesvodiva na jedan monoglasnik ili dvoglasnik kao praizvor i prototip, da je poligenetski (policentrično) razvijena. Sudeći po drevnijem zemljopisnim nazivima s tijem alternacijama iz izvora i literature, i za njih se može reći da su veoma stare, da i one sežu u duboku predistorijsku doslovensku i praslovensku prošlost [27,28]. Do toga zaključka se dolazi preko onomastičkih naziva.

Već je u slovenistici i slavistici postalo vidljivo da su područja srednje i jugozapadne Evrope puna starijih zapisa pisanih slovijenskim jezikom. Isto tako, ta su područja takođe puna slovenskih naziva koji su nesumnjivo stariji od pisanih zapisa. Najstariji su među njima etruščanski, venetski, odnosno vendski u sjevernoj i srednjoj Italiji, Sloveniji, Panoniji, Bugarskoj i Turskoj. Zapadno naseljenje nekadašnjih Slovena obuhvatalo je ne samo sadašnju zapadnu Njemačku nego i Bavarsku, Švajcarsku i sjevernu Italiju. To dokazuje pretežni broj slovenskih toponima na tom zemljištu, koji se nažalost polako gube.

Nezaobilazan je i spis *O upravljanju carstvom* ili *Spis o narodima* (*De administrando imperio*) Konstantina VII. Porfirogeneta [29], koji, bez obzira na to što u njemu sve postavke nijesu naučno potvrđene, predstavlja prvorazredni povijesni izvor za interdisciplinarno proučavanje Južnijeh Slovjena što su bili od interesa za Vizantiju (među njima ne nalaze se Slovenci), koji detaljno govori o preseljenju predaka Srba, Hrvata i Bošnjaka (mnije se na islamske Zahumljane ili docnije Hercegovce kao današnji dio Bošnjaka što su prema Porfirogenetu "Srbi" u socijalno-statusnom značenju, tj. grčki *serbi* = latinski *servi* "sluge, robovi" Vizantinaca pod njihovom vrhovnom vlašću u Dalmatinskoj temi) iz Poljske. O tome doseljenju piše i anonimni Pop Dukljanin iz druge polovine XII. vijeka i u vaticanskoj redakciji *Kraljevstva Slovjena* (*Regnum Sclavorum*) iz XVII. i u ugarskom izdanju iz XVIII. stoljeća. A pristalice autohtone teorije redovno zaobilaze ta izuzetno važna vrela kada raspravljaju o Južnijem Slovjenu.

Što se pak tiče Boškovićeve naznačene tvrdnje o nepravome diftongu *je* kao o osnovnoj vrijednosti jata (*é*) u „srpskohrvatskome“ jeziku, i za nju se može kazati da je nenaučna. To zbog toga što, idući od jednostavnijeg prema složenijem razvoju, protivno istorijskom razvitku praslovenskog jezika kao složenijeg prema slovjenskim jezicima kao jednostavnijim njegovim potomcima i nasljednicima, pa i teorijskom saznanju o tome da je glas najmanji odsečak (segment) izgovorene riječi [30], a da je fonem najmanja jezička jedinica koja nema svojega značenja, ali ima razlikovnu ulogu [31], nije moguće opet monogenetski (monocentrično) iz toga dvoglasnika *je* gubljenjem prve njegove komponente i „prelaženjem“ u *e* izvesti ekavski izgovor te još većijem zatvaranjem druge komponente i „prelaskom“ u *i* dobiti ikavski izgovor *i*, naposljetku, razvitkom prve komponente i „prijelazom“ u potpun diftong *ie*, *je*, nastati jekavski izgovor. Ali se ništa ne kaže o tome kako je oformljen najstroženiji i u štokavskom dijasistemu (varijantno polarizovani sistem srodnijeh dijalekata) najrasprostranjeniji ijekavski izgovor. Već se zna da su svi ti izgovori nastali na drukčiji način i u neuporedivo starije vrijeme nego što je - po datiranju istoričara-mladogramatičara - pozni srednji vijek.

Još ranije je utvrđeno da je u „našoj ćirilskoj pismenosti jat imalo nekoliko vrijednosti: *ja, a, e, ije, je, i, j*“ [32]. Takve vrijednosti karakteristične su za crnogorski jezik. Za prvih šest od njih u istoriji (monografiji) toga jezika sam ustanovio da su i one nastale kao proizvod glasa (fonema) *j* kad stoji samostalno, u susretu sa samoglasnicima i suglasnicima i u položaju kad se gubi [33,34]. I te vrijednosti nijesu ništa drugo do alternacije: *ja/a/e/ije/je/i* u štokavskome (i)jekavskom dijasistemu kao jeziku crnogorskom.

Do vremena masovnijeh seoba stanovništva pred najezdom Turaka od početka XV. vijeka na srednjojužnoslovenskom jezičkom prostoru (s tijem migracijama nemaju nikakve veze seobe iz pradomovine) [35,36] srpski jezik odlikuje ekavski izgovor, koji je u Srbiji kao primaran priznat za standardni (književni). A od početka XV. stoljeća s područja „južnog govora“, odnosno crnogorskog jezika tijekom seobama u srpski jezik [37,38] je kao sekundaran i dijalektalan unesen ijekavski izgovor. Stoga danas taj jezik poseduje alternacije: *e/a/ja/je/ije/i* kao neknjiževne. Izuzev *e* izgovora u Srbiji s pokrajinama Vojvodinom te Kosovom i Metohijom kao zvaničnijem, ostale alternante su standardni izgovor karakterističan za ijekavske Srbe u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, koji su etnički

i jezički podrijetlom Crnogorci (a postali Srbi preko pripadnosti obnovljenoj (1557-1766) Pečkoj patrijaršiji) [39-43].

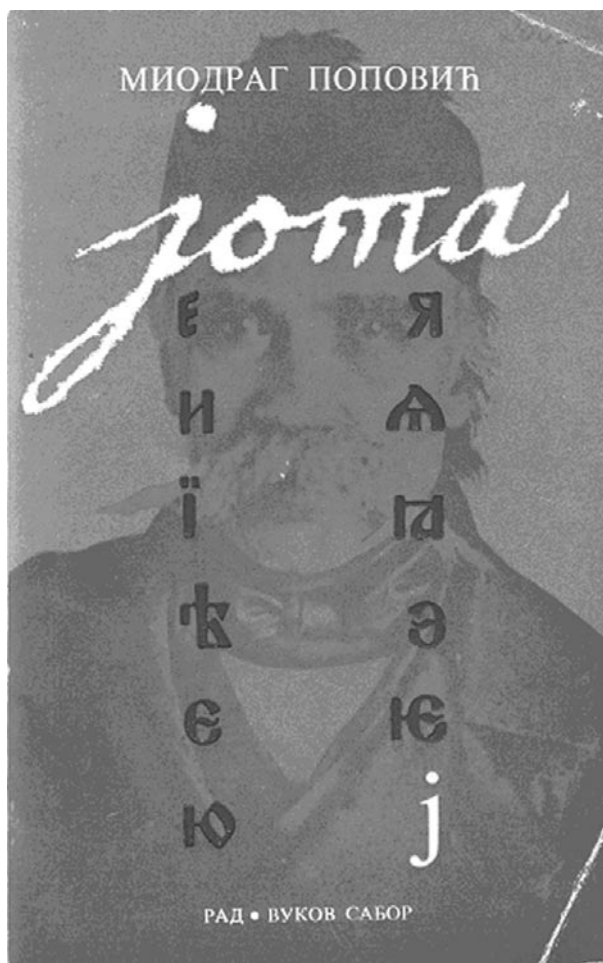
Hrvatski jezik do masovnijih seoba pred Turcima primarno odlikuje ikavski izgovor u zapadnoštokavskome i čakavskom, ekavski u kajkavskome i (i)jekavski izgovor u dubrovačkom govoru štokavskoga dijalekatskog sistema. A takođe od početka XV. vijeka s prostora „južnoga govora“, odnosno crnogorskog jezika i u hrvatski jezik se unosi (i)jekavski izgovor. Kao produkt susreta, dodira i međusobnijih prožimanja starošedilačkoga ikavskog u zapadnoštokavskome i čakavskom dijalekatskome sistemu i doseljeničkoga istočnoštokavskog ijekavskog izgovora poslije masovnijih seoba stanovništva u hrvatskom jeziku prema jednostavnijemu *je* izgovoru u kratkijem slogovima nastaje hibridni *je* izgovor u dugijem slogovima [44]. Izuzev kratkog vremena za NDH, taj se dvoglasnik kao standardan u potonijih sto godišta u hrvatskome književnom jeziku piše *ije* (a izgovara kao dugo *je*) [45]. Iz toga razloga se i u gramatici toga jezika danas javljaju alternacije: *ije/je/e/i/o* [46,47]. Ali je *je* glavni ortoepski i ortografski problem.

I, najzad, u zapadnoštokavskome dijasistemu bosanskog jezika do početka XV. stoljeća primarna je bila ikavica. A ijekavica crnogorskog jezika kao sušedna dopirala je do njegovih rubnih, perifernih granica, djelimično ulazeći i u centralnu Bosnu. Ta ijekavica od tada široko ulazi i u bosanski jezik; u manjinskome broju njegovijeh govora, takođe u kontaktu s ikavicom, opet prema *je* u kratkijem slogovima, dajući hibridni *je* izgovor u dugijem slogovima. Ali taj dvoglasnik *je* kao manjinski nije priznat za književni, već većinski ijekavski izgovor. Stoga danas taj izgovor, „koji je osnova bosanskoga standardnog jezika“, pošeduje alternacije: *ije/je/e/i* (*svijet/svjetlost/mreža/vidio*) [48].

Na zapadu slovjenske etničke i jezičke zajednice u Polablju-Pomorju današnje istočne Njemačke, živjeli su Veleti (Ljutići) i Obodriti (Abodriti) kao savezi slovjenskih plemena od kojih će nastati budući Crnogorci i Dubrovčani. Zborili su (i)jekavskim izgovorom štokavskoga dijasistema, prostorno i organski povezanijem s poljskim jekavizmom posredstvom u XVIII. vijeku izumrloga polapskoga kao praizvora i prototipa budućeg crnogorskoga i dubrovačkog govora hrvatskoga jezika. Ekavski dio štokavskog dijasistema s(e)rba kao praizvor i prototip budućega srpskog jezika uglavnom se prostirao u severoistočnoj Poljskoj, Litvaniji i Bjelorusiji. Bio je u organskoj i teritorijalnoj vezi s bjeloruskijem ekavizmom. U jugoistočnoj Poljskoj prebivali su ikavski štokavski hrvati u kontaktu s ukrajinskijem ikavcima [49]. Od njih na Balkanu vodi podrijetlo ikavska štokavština. A to dalje znači da su (i)jekavski, ekavski i ikavski dio nejedinstvenoga štokavskog dijasistema djelovi širijeh organskih i teritorijalnijeh cjelina u prapostojbini bili autohtoni i autonomni idiomi, izdijeljeni na idiolekte, govore, dijalekte, inter(nad)dijalekte, međusobno sistemski različiti na nivou narječja. Predstavljali su podsisteme slovjenskoga jezičkog sistema [50-65].

Još dok su Veleti (Ljutići) i Obodriti (Abodriti) živjeli u Polablju-Pomorju kao zapadnom dijelu slovjenske etničke i jezičke zajednice, prije toga preseljeni s Visle [66], ti su daleki pradomovinski preci Crnogoraca polapskome dvoglasniku *je* [67] (sušednome isto takvom i do danas sačuvanome poljskom dvoglasu) u dugijem slogovima dodavali poziciono *i* zarad ostvarivanja što prohodnijeg izgovora: *ml(i)jeko*, *sn(i)jeg*, *b(i)jelo* [68]. Tako je već u pradavnoj prošlosti u odnosu na *je* nastao alofonski ijekavski izgovor u

crnogorskome i dubrovačkom govoru hrvatskog jezika. A u kratkijem slogovima *ie* (è) u njima je dodavano poslije tvrdijeh suglasnika radi njihova umekšavanja: *tierati* > *tjerati* > *ćerati*, *died* > *djed* > *đed*, *ciedilo* > *cjedilo* > *ćedilo*. Dakle, dugi i kratki slogovi nemaju nikakve veze s *ě* kao glasom ili dvoglasom.

Da su taj izgovor daleki slovjenski preci Crnogoraca i Dubrovčana donijeli [69-71] zajedno su trima posebitijem glasovima (fonemima) *ś, ź, 3* (koji takođe postoje skupno još samo u poljskom jeziku), doznaje se na osnovu brojnijeh onomastičkih naziva s tim izgovorom [72,73]. Na stotine njih (među 865 naziva) su i u polapsko-pomorskoj praotadžbini i u novoj domovini na Balkanu registrovani kao podudarni ili pak veoma slični u knjizi o podrijetlu predaka Crnogoraca [74]. Pored navedene fonološke ijekavice u pokazanim po trima primjerima, iz polapsko-pomorskog areala, što će reći iz polapskoga kao praizvora i prototipa crnogorskog i dubrovačkoga govora hrvatskog jezika, naslijeđen

je i tip morfološke ijekavice u zamjeničko-pridjevskoj promjeni, kao u primjerima: *tijeh, ovijeh, žutijeh, tijem, ovijem, žutijem, tijema, ovijema, žutijema* [75,76]. Zato su oba ta tipa ijekavice mojim pravopisnim osnovama [77] i prema njima sačinjenome mojemu *Crnogorskom pravopisu* [78] kodifikovani kao standardni. Tako, poput u bosanskoj, i u književnom jeziku crnogorskome fonološka ijekavica posедуje alternante: *je/ije/e/i (vjera/vrijeme/vremena/cio)*.

Prije zaključka, ostalo je još samo da se ukaže na teškoće oko pisanja *ije* izgovora u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj prošlosti usljed bliske artikulacije glasova (fonema) *i* i drugih vokala, *s* jedne, i poluvokalnog *j*, *s* druge strane. „Glas *j* po svojem načinu izgovora vrlo je blizak samoglasnicima pa se uz njih različito izgovara, a odatle i neke teškoće u pisanju“ [79]. Na drugome mjestu stoji i ovo: „Kao pism. znak u sredovj. pismima (slovo *j*) bilo je samo grafička varijanta slova ’i’ (prema dolje produženo ’i’). Rimljani su za [*i*] i [*j*] pisali ’i’, a humanisti su uveli ’j’ za [*i*] i [*j*]. Razlikovanje među njima počelo je u XVI i XVII st. u španjolskom iz kojega se proširilo u druga evr. pisma, ali je pritom slovo ’j’ postalo znak za različite suglasnike: u šp. - h, u e. - dž, u f., rum. i port. - ž, u drugim jezicima - j. Vuk ga je uveo u ćirilicu iz latinice u XIX st. Po izgovoru bliz je samoglasniku [*i*] koje se mj. njega često upotrebljava (u lat., franc., engl. i dr)“ [81-83]. Sve su to bili razlozi koji su presudno uticali na to da se stvori privid o tome kako se *ije* izgovor u štokavštini evolutivno razvio iz dvoglasnika *je* tek na kraju poznoga srednjeg vijeka [84].

Zaključak

Nastojeći da sagledam *ě* u slovjenkim jezicima kao razlikovni elemenat u svjetlosti istoricizma, monogeneze i poligeneze, u zaključku se s potpunom izvjesnošću može sažeti da on ni u jednome jeziku nije bio poseban glas, monoglasnik (monoftong) niti pak dvoglasnik (diftong), koji se evolutivno razvio u različite reflekse iz zajedničkoga indoevropskog vokala *ē* i dvoglasnika *oi, ai, (ōi, āi)* njihovijem razlaganjem na brojne rastavne komponente. To je tradicionalistički imaginarno projektovani monogenetski (monocentrični), u realnosti nepostojeći mladogramatičarski istoricizam koji na današnjem nivou saznanja doživljava temeljnu reviziju. U tome dugome vokalu *ē* i dvama dugijem i kratkim dvoglasovima *oi, ai* ne može se tražiti i nalaziti prazvor i prototip mnoštva glasovnijeh vrijednosti u slovenskome i drugijem slovjenkim jezicima jer njihove evidentirane zamjene nijesu ništa drugo do gramatička kategorija zvana prijevaj koja se javlja u vidu korijenskih izmjena po podrijetlu bliskih samoglasnika u nizu indoevropskih kao grupi genetskih (po postanju) srodnijeh jezika. Danas se zna da se glasovi kao najmanji odšeci (segmenti) izgovorene riječi, niti pak fonemi kao beznačenjske jezičke jedinice koje vrše razlikovnu funkciju ne mogu dalje dijeliti, ni monogenetski (monocentrično) razvijati. U povijesnoj lingvistici i uporednoj gramatici slovjenjskih jezika *ě* je do sada pogrešno interpretiran, tj. na mladogramatičarski način. A mladogramatičari (Junggrammatiker) kao indoeuropeisti počevši od kraja XIX. vijeka jezik i njegove sistemske jedinice su shvatali kao psihičku i fizičku (psiho-fizičku, psiho-filološku) djelatnost. U praksi su često dolazili u sukob sa svojom teorijom, pa su u proučavaju živijeh jezika prilazili izrazito s povijesnog gledišta jer su težili da prikažu

jezički razvitak, a ne njegovo savremeno stanje. Istorijsko gledište su uopštavali i smatrali ga obaveznijem u istraživanju svijeh jezičkih pojava. Otuda su proistekle krupne zablude o jatu kao glasu u istoriji jezika i uporednoj gramatici slovjenskih jezika.

Umjesto prevaziđenoga mladogramatičarskog u naše doba aktuelno je strukturalističko poimanje jezika. Strukturalizam kao savremeni lingvistički smjer, koji u proučavanjima stavlja težište na istraživanje jezičke strukture, ima osnovno načelo da jezičke pojave ne valja posmatrati izolovano, nego u njihovoj uzajamnoj vezi i međusobnome uzajamnom djelovanju jer svaka jezička činjenica postaje pravom činjenicom samo onda kad su istraženi svi njezini odnosi sa sličnijem činjenicama istoga reda i određenog sloja jezičke strukture. Zato se u proučavanju pazi kojemu sloju određena jezička pojava pripada, pa se nivo, ravan ili sloj smatra kao jedan od osnovnijeh strukturalističkih termina. Primjenom tih strukturalističkih načela dolazi se do zaključka da se jezici i njihove sistemske jedinice razvijaju poligenetski (policentrično) u suodnosima, u vidu različnih varijacija glasova nastalim njihovim kombinacijama. To vrijedi i za *ě* u slovenskome i ostalijem slovjenskim jezicima kao jednome od najvažnijeh strukturalnijeh i tipoloških razlikovnijeh elemenata u tijem jezicima. Iz sprovedene analize proizilazi i saznanje o tome da je u svakome od tih jezika i njihovih pisama *ě* samo slovo, znak ili grafem kojim se izražava različita promjenjiva vrijednost glasa (fonema) *j* u susretima, dodirima i međusobnijem odnosima sa isto tako promjenjivim samoglasnicima i suglasnicima, kad stoji samostalno, kad se pretvara u druge glasove i foneme i kad se gubi. Sve je to vidljivo na primjerima analiziranih njegovih glasovnih vrijednosti u slovenskome i drugijem južnoslovjenskim jezicima i pismima.

Literatura

* Ovi rad je teorijski i metodološki usklađen s postavkama iz mojega članka [1].

1. V P Nikčević, Kritika monogenetskoga (monocentričnoga) etničkoga i jezičkoga pristupa (Fran Ramovš kao mladogramatičar), *Zbornik međnarodnega posveta Sledovi evropske preteklosti*, Jutro, Ljubljana **2004**, 24-42.
2. Z K(onstantinović), Istorizam, *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost, Nolit, Beograd **1985**, 288.
3. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 845.
4. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 82.
5. B Miletić, *Pregled srpskohrvatskog jezika*, Beograd **b. g.**, 9, izjavljuje: „Izvesna jezička novina širi se naime iz određenog centra u obliku talasa koji dopire do određene linije. Druga novina širi se eventualno iz drugog centra i zahvata sa svoje strane izvesno manje ili veće područje“.
6. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 480.
7. S Babić, *Jezik*, Panorama, Zagreb **1967**, 110.
8. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd, **1972** 25-27.
9. M O(rožen), *Brižinski spomenici* (Freisinški spomenici), Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bje-Crn, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb **1982**, 484, tvrdi da je pismo toga najstarijega slovenskoga i slovjenskog teksta latinska minuskula starobavarske grafičke škole, što je uz povijesne

- podatke kodeksa dovoljno mjerodavan dokaz za datiranje zapisa u razdoblje 972-1093. Prijepisi su predložka iz IX. st. (možda čak stariji).
10. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd **1972**, 28-29.
 11. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 595.
 12. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd **1972**, 62-63.
 13. B Miletić, *Pregled istorije srpskohrvatskog jezika*. Beograd **b. g.** 66: Na isti (neodrživ) način izvodi i *ě* kad konstatuje: „Ono je postalo od *ē* ili od *oi*: *sĕm* < *sēmen*, *dĕt* < *doitent* - upor. *dojiti*, na pr. *mlĕko*, *mĕsto*, *pĕvati*, *rĕka*, *rĕč*, *tĕlo* i sl.“. Ovdje je očito kako se mni da glasovi nastaju jedni iz drugih, odnosno riječi jedna iz druge. A to nije realni, organski vid njihova postojanja.
 14. M Mihaljević, *Slavonska poredbena gramatika*, 1. dio Uvod i Fonologija, Školska knjiga Zagreb **2002**, 63, drži da mnoge zajedničke izoglose povezuju baltičke jezike sa slovenskijem, ne samo u fonologiji postavljeno pitanje. U vezi sa suodnosom *ai* i *e*, mnijenja sam da su uvijek paralelno opstojali prije nego što se *ai* promijenio u *e* i ponovo postao diftong.
 15. V Nikčević, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje **1993**, 175, 349.
 16. S Babić, *Jezik*, „Panorama“, Zagreb **1967**, 110, 203.
 17. F Poljanec, *Istorija srpskohrvatskoslovenačkog jezika*, Zagreb **1936**, 61. S. Poljancem se slaže i Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb **1960**, 2, kad veli da je **▲** u obloj i **▬** u ugla(s)toj glagoljici jednako **Ɱ** transliterarno u latinici, koje se čita kao **Ɱ**.
 18. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd **1972**, 28-29.
 19. P Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*. Paleografsko-filološki prilozi, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd **1971**, 69-70, smatra da je slovo jat „u zavičaju staroslovenskog jezika bilo blizak znak samoglasniku *a*“.
 20. *Transliteracija nacionalnih ćiriličkih pisama na latinicu* u Enciklopediji Jugoslavije, A-Biz, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb **1980**, XXVII, i u ostalijem njegovim sveskama.
 21. J Hamm, Crnogorsko t, d+JAT >č, đ, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 12. i 13. maj 1983, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 12. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 3, Titograd **1984**, 80.
 22. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 650, termin *kinam* m, kinama f tumači kao 1. atrikulacijsku jedinicu ili predstavu (predodžbu) fonema; artikulacijsku stranu glasovne predstave (predodžbe) u psihološkoj fonologiji.
 23. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 665, naziv *uncijala* pod 2. objašnjava kao veliko početno slovo.
 24. V P Nikčević, *Štokavski dijasistem*. Etnička i jezička osnova (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnog naučnog skupa „Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika“). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje **1998**, 39-40, 86,
 25. V P Nikčević, *Etnička i jezička osnova štokavskog dijasistema*. Zaključna razmatranja u Zborniku radova s Međunarodnog naučnog skupa *Jezici kao kulturni identiteti* na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika, Podgorica, 14-15. oktobra 1997. Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje **1998**, 20. Poređenja radi, sama činjenica da u izvornome srpskom ekavskom jeziku nema glasova i fonema *š*, *ž* i *z* kao trojstva upućuje na zaključak da je po izvornoj vrijednosti jata bliži bjeloruskome kao takode ekavskom nego poljskome kao iekavskom jeziku, za razliku od crnogorskoga i dubrovačkog govora hrvatskog jezika koji su osim tih glasova i fonema i ijekavskoga izgovora s poljskijem jezikom bliski i drugim strukturalnijem i tipološkim elementima. To sam obradio u članku *Neki karakteristični suodnosi između crnogorskoga, po-*

- lapskog i poljskoga jezika* i u drugim mojim radovima. Za oko hiljadu i četiri stotine godišta posebitoga i odvojenog razvoja od uglavnom završnog doseljenja predaka Crnogoraca i predaka Srba do danas crnogorski i srpski u odnosu na poljski i bjeloruski jezik pretrpjeli su ogromne promjene, ponajviše zadržavajući jatovske izgovorne vrijednosti kao najmarkantnije strukture. Zato u ovome radu na njima i zasnivam upoređenja među slovjenskim jezicima. Hrvatski i bošnjački zapadnoštokavski ikavski izvorni dijasistem najbliži je ukrajinskome ikavskom izgovoru zbog toga što od njega potiče. A srpski ekavski torlački kao analitički dijalekatski sistem (jezik) najrodniji je s bugarskim i makedonskim kao takođe kontaktnim analitičkim ekavskim jezicima zato što su nastali u tzv. balkanskome jezičkom savezu.
26. V Nikčević, *Slovenački jat i venetski jezik*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 9, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, Nikšić **1986**, 38.
 27. V Nikčević, *Slovenački jat i venetski jezik*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 9, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, Nikšić **1986**, 14. Nije slučajno što se u ovom radu primarno obrađuje jat u slovenskom jeziku u svjetlosti istorizma, monogeneze i poligeneze. To se čini iz dva osnovna razloga: 1. zbog izuzetne arhaičnosti toga jezika, značajne sa stanovišta istorizma, i 2. usljed velike raznolikosti slovenskih dijalekata.
 28. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 439, konstatuje da geografski uslovi (alpske doline, kraške doline, međusobno odvojene) i povijesne prilike (dosta samostalne feudalne, administrativno-političke i crkovne formacije) uslovile su da se na slovenskom području razvio niz dijalekata i govora. ... Ta dijalekatska razuđenost slovenskog jezika saobrazna je s pokazanom raslojenošću njegovijeh jatovskih izgovornijeh vrijednosti. Sve to čini da je slovenski jezik vrlo pogodan za upoređivanje kako tjih vrijednosti, tako i drugih njegovijeh sistemskih elemenata, posebno arhaičnijeh, sa strukturama ostalih slovjenskih jezika, praćenih u razvoju, dijahroniji.
 29. Konstantin VII. Porfirogenet *De administrando imperio*.
 30. E Barić, M Lončarić, D Malić, S Pavešić, M Peti, V Zečević, M Znika, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb **1995**, 39.
 31. B Ostojić, *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika*, Nikšić **1998**, 21.
 32. P Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*. Paleografsko-filološki prilozi, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd **1971**, 204.
 33. V Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje **1993**, 175-180 i Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje **1997**, 113-117.
 34. V P Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica **2001**, 79.
 35. I Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Matica srpska, Novi Sad **1955**, 96, izričito kaže: *Sada su došle migracije velikih razmera. Centri su im bili na jugu naših zemalja, u štokavskim krajevima; pokrete su otpočeli Srbi, koje su Turci pokrenuli na ovaj ili onaj način. Polazeći od juga, migracioni talasi su se lepezasto širili prema zapadu, severu, pa i istoku i potiskivali su dalje ili prekrivali živalj na koji su nailazili.*
 36. P Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, SKZ, Beograd **1971**, 53, podvlači: *Osnovni pravac migracija iz političkih uzroka bio je, sasvim razumljivo, istovetan s pravcem širenja turske moći: od juga i jugoistoka ka severu i severozapadu.* Pokazuje i *đe se preseljenički živalj naselio.*
 37. Đ-Đ D Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd **1962**, uči da masovne seobe s istočnoštokavskoga ijekavskog dijasistema još od druge polovine XV. vijeka nijesu tekle samo iz Hercegovine nego i iz cijele Crne Gore. Najmasovnije su bile u Srbiju, pa je prirodno da su Crnogorci u nju donijeli i svoj maternji crnogorski jezik.
 38. P Šobajić, *Neke znamenite porodice u Srbiji poreklom iz Crne Gore*, Zapis, knj. II, sveska 3, Cetinje **1938**, 229-230, ističe da su npr. u zapadnom dijelu Srbije *u velikoj masi zastupljeni Crnogorci, u prvom redu stariji i noviji doseljenici iz crnogorske Hercegovine* (tj. severozapadnog dijela Crne

- Gore – V.P.N.) i *Brda, pa iz stare Crne Gore. Njih ima svuda po Zapadnoj Srbiji, u Podrinju, užičkom kraju, oko Valjeva u Podgorini, Kolubari i Tamnavi, oko Rudnika, Beogradu, u Dragačevu, Gruži i drugim krajevima. Iseljenika iz Crne Gore ima, ali manje i u istočnoj Srbiji, u Soko Banji i drugim mestima. Poznato je naseljavanje Crnogoraca u vreme kneza Miloša u Petrovom Selu pored Dunava. Posle ratova 1877-8. godine mnogo se naroda iz Crne Gore iselilo u Dobitak, oblast koja je Srbiji pripala po Berlinskom Kongresu, naročito u Toplicu i okolinu Leskovca. Iz Crne Gore vode podrijetlo, da pomenem samo najznamenitije ličnosti srpske istorije: Vuk Karadžić, Karađorđe, Miloš Obrenović, hajduk Veljko Petrović, proto Matija i sin mu Ljubomir Nenadović, Branko Radičević, Ilija Garašanin, Jovan Skerlić, Jovan Cvijić, Milutin Uskoković, Ljubomir Stojanović i brojni drugi. Masovne seobe iz Crne Gore bile su i u BiH i Hrvatsku.*
39. V Nikčević, *Uloga i značaj države i crkve u etnogenezi Hrvata i Uloga i značaj jezika u etnogenezi Hrvata* u knjizi *Kroatističke studije*, Erazmus Naklada, Zagreb **2002**, 199-246. Tri su bitna faktora za formiranje naroda kao etničkog kolektiva: 1. država kao primarni etnogenetski ram, 2. crkva kao sekundarni okvir duhovnoga i idejnog karaktera i 3. jezik kao samoizražavajući vid povezivanja, sjedinjavanja, komuniciranja i opstojanja naroda i kao njegovo glavno oruđe kulture i materijalne i duhovne civilizacije. Ako propadne država, ulogu primarnoga etnogenetskog rama preuzima crkva. Tako je bilo u Srba. Srbija je pala pod tursku vlast 1459. godišta. Njezinu ulogu države kao primarnoga etnogenetskog okvira preuzela je od strane Turaka obnovljena Pečka patrijaršija (1557-1766). U svijesti njezinijeh pripadnika pravoslavnijeh oni su Srbi zato što se nalaze u njezinom sastavu ma u kojoj se zemlji nalazili. Po tom osnovu su se i pravoslavni u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj identifikovali kao Srbi.
 40. S Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima*, Srpska kraljevska akademija, Beograd **1893**, 134-135, kaže: *Taj stari srednjovekovni srpski tip, koji identifikuje srpstvo s pravoslavljem, osnova je onaj sinonimici srpstva i pravoslavlja, po kojoj su gdekojim prostim ljudima našeg veka Rumuni, Rusi, Grci - srpske vere zato što su pravoslavni, i po kojoj uopšte ima srpska vera.*
 41. T Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranje **1974**, 310, veli: *Nakon obnove pečke patrijaršije u XVI stoleću (1557-1766. god.), pod uticajem pravoslavne crkve, negovano je i pospešivano "srbovanje". Na tim temeljima je isticano (XVII-XVIII stoleće), da je Crna Gora ne samo srpska zemlja, nego i deo Srbije.*
 42. V P Nikčević, *Ohridska i Pečka patrijaršija u etnogenezi Južnijeh Slovjena*, Lučindan, glas Crnogorske pravoslavne crkve, br. 10, Cetinje, na Božić **2004**, 52-58. Kad su pak Slovenci izgubili državu Karantaniju i narodnu protestantsku crkvu Primoža Trubara, slovenski jezik je preuzeo ulogu njihova primarnoga i sekundarnog rama, čuvara i opstojanja slovenskog naroda.
 43. V Nikčević, *Problemske književne studije* u knjizi *Literarni izzivi*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Univerza v Mariboru – Pedagoška fakulteta Maribor **2003**, 227. Slovenski jezik je to ostvario jer je bio okružen tuđijem jezicima.
 44. V Nikčević, *Podrijetlo hrvatskoga i bosanskog savremenoga dvoglasnoga je(ie)kavskoga izgovora*, Kroatističke studije, Erazmus Naklada, Zagreb **2002**, 364-365: Na temelju detaljnije analize tih suodnosa u radu u zaključku sam sažeo da je dvoglas *je* (*ie*, *ie*) u bosanskom i hrvatskom jeziku nastao kao hibrid ukrštanja *i* izgovora iz zapadnoštokavskoga i čakavskog dijalekatskoga sistema i novodošlog *ije* izgovora s područja istočnoštokavskoga crnogorskog jezika poslije masovnijeh seoba stanovništva od početka XV. vijeka. Taj dvoglas je ostao izolovan, usamljen u samoglasničkom sistemu hrvatskoga i bosanskog jezika i kao takvi u njima predstavlja remetilački diftong, jedan od osnovnijeh problema hrvatske ortoepije i ortografije zbog toga što je naknadno organski nepredviđeno i neprilagođeno artikulaciono oformljen u spoju ikavskoga kao neuporedivo jednostavnijeg s ijekavskim kao vrlo složenom izgovoru u dugijema slogovima analogijom prema je kao jednostavnijemu izgovoru u kratkim slogovima. Iz tog razloga u fonološki sastav i fonemski inventar tih jezika unosi poremećaj i narušava pravila distribucije u njima nedostatkom svojega kratkog parnjaka. U jeziku crnogorskom ga nema stoga što je iz artikulacionijeh razloga još u

prapostojbini starijih Slovjena preobražen u *ije* izgovor dodavanjem pozicionog *i* u dvoglas *je*. A jako razuđene izgovorne vrijednosti slova, znaka ili grafema *ě* u hrvatskome, bosanskom i drugijem slovjenkim jezicima nijesu nikakvi refleksi nastali razlaganjem indoevropskog vokala *ē* i dvoglasa *oi*, *ai* (*ōi*, *āi*) na *ē* i preko njega na ostale rastavne komponente kao na produkte tih rascijepljenih fizičkih i psiholoških (psiho-fizičkih, psiho-fizioloških) sistemskih jedinica, kako monogenetski (monocentrično) uče mladogramatičari, nego su razne alternacije razvijene kao artikulacioni produkt promjenjivog glasa (fonema) *j* prevashodno u odnosu na isto tako promjenjivijem vokalima kao biogenetski i etnogenetski srodnijem artikulacionim elementima u slovjenkim, praslovjenskome, indoevropskijem i nostratičkim kao grupi genetskih (po postanku) srodnijeh jezika, kako poligenetski (policentrično) interpretiraju strukturalisti. Tako sam završio svoj zaključak.

45. S Babić, B Finka, M Mogaš, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb **1994**, 160.
46. E Barić, M Lončarić, D Malić, S Pavešić, M Peti, V Zečević, M Znika, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb **1995**, 194.
47. V Nikčević, Podrijetlo hrvatskoga i bosanskog savremenoga dvoglasnoga *je(ie)*kavskoga izgovora, *Kroatističke studije*, Erasmus Naklada, Zagreb **2002**, 353-369.
48. S Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*. Izdavač Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo **1996**, 124.
49. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd **1972**, 28, 30.
50. V P Nikčević, *Štokavski dijasistem*. Etnička i jezička osnova (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnog naučnog skupa „Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika“). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje **1998**, 83-84. U toj knjizi na temelju izvora i literature, posredstvom jatovskih izgovornih vrijednosti *e*, *i* i (*i*)*je* kao glavnijeh strukturalnih i tipoloških slovjenkih izoglosa, uporedo sa slovjenkim kajkavskim i hrvatskim kajkavskim i čakavskim govornima do ulaska u njihovu slovsku i hrvatsku etniju, obradio sam etničku i jezičku osnovu štokavskoga dijasistema (shvaćenog kao varijantno polarizovanoga sistema srodnijeh dijalekata posebitoga genetskog i sistemskoga jezika) već od praotadžbinskog vremena pa sve do našega doba.
51. A. Belić, *Srpskohrvatski jezik*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka prof. St. Stanojevića, IV knjiga S-Š, Zagreb **1929**, 393, Još je između dva svjetska rata tvrdio: *Praslovenska je zajednica verovatno postojala u prvim vekovima naše ere. Njeni predstavnici nahodili su se na zemljištu severno od Karpata, istočno od Visle ili Labe, do vodopađe srednjeg Dnjestra, na severu do mnogobrojnih jezera između Pruske i pritoka Nareva i Pripete, dakle, u istočnom delu današnje Poljske, južnom delu Belorusije i severnom Malorusije (tj. Ukrajine), shvaćenih u etnografskom smislu.*
52. F Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, I, Akademska založba, Ljubljana **1936**, 19, Tu smješta pradomovinu kad konstatuje ovo: *Takšen idealno enoten psl. jezik, kakršnega slavistika rekonstruira, prav za prav ni nikdar eksistiral kot vezan za neko dobo in kraj. Za nas je to le izraz daljšega jezikovnega razvoja, ki se je vršil v glavnem na ozemlju psl. zakarpatske domovine in v glavnem prej, preden so je slovanski rodovi s svojo selitvijo na vzhod, zapad in jug zapustili.*
53. A Belić, *Jezik srpskohrvatski (hrvatskosrpski)*, Enciklopedija Jugoslavije, 4, Hil-Jugos. Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb **MCMLX**, 500-501, na fiksiranom prostoru praslovjenskoga jezika istočne Poljske, južne Bjelorusije i ševerne Ukrajine zapadno locira slovenske i hrvatske kajkavske govore, ispod njih hrvatske čakavske i na istoku tih kajkavskih i čakavskih govora štokavske govore. Polazeći od upitne zamjenice za stvari, to grafički čini na sljedeći način:

kaj	čъto
čъ	

- Prema njemu, taj položaj odgovara njihovom razmještaju u novoj domovini na slovjenском jugu. U vezi s tim, treba ukazati i na smještaj baltoslovjenske jezičke zajednice u prapostojbini.
54. M Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika* 1. dio Uvod i fonologija, Školska knjiga, Zagreb 2003, 63, drži da su se u prapovijesno vrijeme baltički jezici govorili ševerno od slovjenjskih, od rijeke Visle na zapadu do srednjega i gornjeg toka Dnjepra (možda čak do gornjih zavoja rijeke Volge, Oke i Moskve) na istoku i do rijeke Pripjat na jugu. Dakle, sve govori u prilog tome da se na pokazanom poljsko-ukrajinsko-bjeloruskom prostoru nalazio prazvor i prototip svih glavnih izgovora grafema jat, raznešenijih seobama starih Slovjena na istok, zapad i jug, u istočnoslovjenske, zapadnoslovjenske i južnoslovjenske jezike. U saglasnosti s Belićem, Ramovšem i Mihaljevićem stoje tvrdnje anonimnog autora (Dalibora Brozovića) [46] str. 9, koji izjavljuje da se nakon raspada indoevropske jezičke zajednice stvara praslavjenska jezička zajednica. Porječje Odra i Visle postaje njezinom jezgrom, iz koje se postupno širi. Ali ni vrijeme njezina trajanja niti pak prostor koji je zauzimala nijesu u nauci precizno utvrđeni. U njezinim okvirima začeo se niz jezičkih promjena karakterističnih za dalji razvoj slovjenjskih jezika.
55. D Brozović, *Jezič srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1988, 2; *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Jap-Kat, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1990, 48, piše da i u rječničkom blagu glavne suprotnosti dijele šever od juga, s time da niz južnoslovjenjskih leksema ima paralele u baltičkijem jezicima (zato je vjerovatno da se postojbina južnoslovjenjskih predaka nalazila u pradomovini prvobitno u neposrednom sušedstvu baltičkih plemena). Nepobitan dokaz o tome da je ikavica donešena među Južne Slovjene iz ševeroistočnog dijela slovjenjske etničke i jezičke zajednice predstavljaju toponim *Bilazora* i antroponim *Dida*.
56. S Pantelić, *Pradomovina Slavena u srednjem Podunavlju*, Mainz/Zagreb 2002, 53, navodi da Appian u Makedoniji spominje Venete (Slovjene) i da je tijekom Venetima bio glavni grad *Bilazora*. U tome gradu se nalazio kraljevski namjesnik posljednjega makedonskog kralja Persea po imenu *Dida*. Kada je posljednji makedonski kralj Perseus vodio rat s Rimljanima u trećem rimsko-makedonskom ratu 171.-168. stare ere, Tit Livije kaže da je na njegovoj strani, osim drugih naroda, bio i Panon *Dida* (Dida Paeon). Dida je bio kraljevski namjesnik makedonske Panonije koju su Grci nazivali *Paeonia* (Paeoniae praefectus Dida). Pod makedonskom zemljom Panona radi se o ševernoj Makedoniji, što Tit Livije 168. godišta prije nove ere spominje i mjesto *Bilazora* kao panonsko mjesto *Bylazora* (Paeoniae locus est). Polibije govori da je mjesto *Bilazora* osvojio Philip Makedonski (221-179. stare ere) te da je to bio najveći grad južne Panonije (Paeonije). *Bilazora* je bila na mjestu što se danas nalazi Veles, južno od Skoplja, a kao glavni grad antičke južne Panonije je bio šedište kraljevskog namjesnika *Dide*. Kod Velesa još danas postoji planina po imenu *Bela Zora*.
57. T Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranje 1974, 30, u odjeljku *Postojbina*, naglašava da su se čak i do danas kod makedonske etničke skupine Mijaka u oblasti Reka održala izbljeđela predanja o njihovoj prapostojbini, o Galiču, Galiciji, Poljskoj. Vežu, uostalom, s Galićem neposredno pokazuje ime makedonskog *Galičnika*.
58. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I*, Fonetika, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd 1972, 28, tvrdi da ukrajinski književni jezik za jat ima - 'i: *did*, *sino*, *hlib*, dat. jd. *vodi*. Tako i većina govora Ukrajine i svi govori Galicije. Kad se uporede Pantelićevi, Vukanovićevi i Boškovićevi podaci, biva očevidno da ikavski nazivi *Bilazora* i *Dida* potiču iz ikavske Galicije, a u njoj (kao i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) i iz Ukrajine još iz vremena trajanja slovjenjske pradomovinske etničke i jezičke zajednice. Makedonska pak ikavica (Bela Zora) stigla je (kao i u Srbiju i Bugarsku) s područja ikavske Bjelorusije i kao jača od ikavice u Makedoniji je preovladala. Slovjenjska pradomovina se nalazila tamo što je bila baltoslovjenjska jezička i etnička zajednica. Šećanje na Galiciju kao prapostojbinu makedonske ikavice predstavlja i planina *Galičica* u južnoj Makedoniji, između Prespanskoga i Ohridskog jezera.

59. *Nova enciklopedija u boji*, Vuk Karadžić-Larousse, I, A-K, Vuk Karadžić, Beograd 1977, 392. U njoj stoji da je Galicija drevna pokrajina u Poljskoj, ševerno od Karpata, koju su Slovjeni naselili još u V. vijeku. Mora da je njima bila naseljena još davno prije, u antičko doba, čim se u Makedoniji susrijeću ikavica, Galič, Galičnik i Galičica.
60. V Nikčević, *Slovenački jat i venetski jezik*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 9, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, Nikšić 1986, 34. S tim saznanjima posve su saglasni i moji zaključci, kad sam u pogledu starosti podržao Borovu identifikaciju slovenskijeh diftonga za slovo *ê* na atestinskijem gramatikalnim tablicama koja ima verifikaciju u glasovima i dvoglasnicima *e, ie, ia, je, ei, aj, i* na tim istim mjestima u mnogo drevnijem geografskim imenima (*Padriarka* → *Podreka*), potom u latinskijem izgovorima u kojima je slovenski znak *ê*, sudeći po sačuvanim tekstovima počevši čak još od IX. vijeka, obilježavan kao *e, ie, i*, pa u samijem *Brižinskim odlomcima* s *e* i *ie* (dva puta obilježenijem sa *ge=je*) i, naposljetku, u do dana današnjega sačuvanim starodavnim toponimima *Oglej, Oglaj, Novo Mesto, Belo Mesto* i drugijema, koji su tečajem vremena, kako pokazuje *Tabula Peutingeriana*, zamijenili stare rimske i predantičke nazive na putnoj mreži koja je prolazila i kroz Sloveniju. To je vršeno postepeno.
61. V P Nikčević, *Štokavski dijasistem*. Etnička i jezička osnova (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnog naučnog skupa „Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika“). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998, 20-21: U prilog izrečenijeh tvrdnji o pradrevnoj indoevropskoj i praslovenskoj podlozi starog slovenskoga štokavskog ogranka polapskoga kao prototipa budućega crnogorskog jezika (i)jekavskoga izgovora iz Rotkovićeve knjige [62] donio poveći broj potvrda toga izgovora i fonema /š/ i /ž/. Ovdje navodim samo neke od njih: *Bijela* (1291) - *Bijela* (Herceg-Novi, Komani, Drobnjak...); *Kozy* u H. Skalove (reg. 43) - *Koži Hrbat* (1495) u predjelu Lupoglava, u povelji braće Crnojevića kojom dodaju nova imanja Cetinjskom manastiru; *Pijeske* (1270) - *Pijeske*, punta velika i mala na Skadarskom jezeru; *Presjeke* (1330/32) - *Prešeka* (Prisiech, 1440, Herceg-Novi), Cuce, Crmnica, Cetinje, Piperi, Golija, Bukovica...); *Riezani* (965) - *Riječani* (Cetinje, Nikšić); *Sjenica* u H. Skalove (Kozierowski, Muka) - *Šenica*, živa voda u Petrovom Dolu u Čeklićima i *Šenički Do*, *Šenice*, Kuči; *Sjerava* u H. Skalove - *Šerava*, izvor kod Žabljaka na Skadarskom jezeru, rukavac rijeke Karatune itd.
62. R Rotković, *Registar polapsko-pomorskih i zetsko-pomorskih onomastičkih paralela* u 2. izdanju knjige *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja*, Montedit, Podgorica 2000.
63. V P Nikčević, *Štokavski dijasistem*. Etnička i jezička osnova (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnog naučnog skupa „Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika“). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998, 22-23. U knjizi napisao sam i šljedeće: Da su s(e)rbi na Balkansko poluostrvo donijeli ikavicu, dokazuju rani pomeni ekavskih toponima. Tako se *Beograd*, današnji glavni grad Republike Srbije, javlja prvi put 876. godine nove ere u nazivu njegove episkopije - *episcopatus Bellogradensis*.
64. A u spisu *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta iz oko sredine X. stoljeća [29] osim toga nalazimo još jedan ekavski toponim: *Beograd* i *Međurečje*, takođe grad u Srbiji. Uostalom, Porfirogenet je u *Spisu o narodima* doslovno pisao: *Rod antipata (prokonzula) i patricija Mihajla sina Višetinog, arhonta Zahumljana, potiče od nekrštenih stanovnika na reci Visli, koji su nazvani i Litiki i naselili se na reci zvanj Zahluma*.
65. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Srpska akademija nauka. Posebna izdanja, knjiga CCCXXXIII, Vizantološki institut, knjiga 7. Obradio B Ferjančić, Izdavačka ustanova Naučno delo, Beograd 1959, 60. Onomastički nazivi sa š, ž i z (dz) kao trojstvo jedino u crnogorskom i dubrovačkom govoru hrvatskog jezika od južnoslovenskijeh jezika pouzdan su dokaz da potiču iz polapskoga, u praatadžbinsko doba sušednome poljskom jeziku, u kojemu su ti glasovi i fonemi standardni. O tome da su zaista h(o)rvate/h(a)rvate i s(e)rbi (čija su izvorna imena socijalno-statusnog značenja) iz svoje stare pradomovine donijeli štokavštinu, nedvosmisleno se vidi iz *Slovenskoga lingvističkog atlasa OLA – Refleksi Jat*.

66. R Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja*, 2. izd. Montedit, Podgorica **2000**, 59, postavlja pitanje: Odakle su došli Veleti na ušće Visle? Na nj pruža sljedeći odgovor: Na to nije moguće odgovoriti, jer su tamo već u II. vijeku naše ere. Odatle su, po Šafariku, krenuli prema Labi. Njihova prvobitna istočna lokacija u skladu je s njemačkim nazivom za Baltik kao Istočnom moru, istovremeno nazvanom Veletsko more (Wildamor, Wilten-Meer).
67. R Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I, Fonetika*, Univerzitet u Beogradu, Naučna knjiga, Beograd **1972**, 30
68. V P Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica **2001**, 54-55, to obrazlaže riječima: *Polazeći od toga da se u polapskom jeziku kao praiizvoru i prototipu jezika crnogorskoga nalazi dvoglasni fonem /e/ (je ili ie) odnosno da postoji i u poljskome kao polapskom susjednome jeziku i u našim kratkijem i dugim slogovima, kao u primjerima: czlowiek (čovjek) i śmiech (smijeh), očevidno je da je još u Polablju-Pomorju kao slovjskoj pradomovini predaka Crnogoraca i Dubrovčana dvoglasnom fonemu /ie/ u riječima s dugijem jatom poput lijep, vijek, sijeci, rijeka, dodavano samo poziciono i poradi ostvarivanja što prohodnijeg izgovora. U tome slučaju slijed [ije] je stvarno alofon dvoglasnoga fonema /ie/. A to onda znači da su u polapskom jeziku uporedo opstojali, tj. kao /ie/ : [ije]. Iz svega ovđe izloženog još sljedeje i to da svi takvi, kratki i dugi, tzv. refleksi jata u slovjskijem jezicima nijesu ništa drugo do alofoni ili alternante, monogenetski (monocentrično) ili poligenetski (policentrično) stvoreni.*
69. S Pantelić, *Dolazak Crnogoraca*, Hrvatska obzorja, br. 4, Split **1999**, 885, kao dobar poznavalac pradomovine slovjske etničke i jezičke zajednice naglašava: *Navod da Dukljani kao najstariji preci Crnogoraca potječu od slavenske etničke zajednice iz Polablja-Pomorja, istočnog dijela Njemačke, i vode podrijetlo iz saveza plemena Veleta/Ljutića i Obodrita može se preuzeti bez komentara.*
70. S Pantelić, *Pradomovina Crnogoraca*, Hrvatska obzorja, br. 2, Split **2000**, 335, to isto ponavlja riječima: *Tvrđnje crnogorskih znanstvenika Vojislava Nikčevića i Radoslava Rotkovića da su Dukljani kao najstariji preci Crnogoraca potjecali od slavenske etničke zajednice iz Polablja-Pomorja istočnog dijela Njemačke i da su vodili podrijetlo iz saveza plemena Veleta/Ljutića i Obodrita mora se u potpunosti prihvatiti. Pantelić na strani 356. istog rada još izjavljuje i ovo: U posljednjem broju "Hrvatskih obzorja" (1/2000) Vojislav Nikčević je vrlo lijepo prikazao stanak ijekavice s lingvističke strane a koje će pitanje pobliže biti obrađeno u Gramatici crnogorskog jezika koja bi ove godine trebala izaći. No do sada je već iznio neke dokaze koji se moraju općenito priznati.*
71. R Rotković *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja*, 2. izd. Montedit, Podgorica **2000**, 361, isto prihvata kad podvlači: *Nikčević je, takođe, gramatički razložio i utvrdio: Polapsko ie je prototip i praiizvor našeg (i)je.*
72. R Rotković, *Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet* u Zborniku radova s Međunarodnoga naučnog skupa *Jezici kao kulturni identiteti* na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika, 111-126,
73. V P Nikčević, *Štokavski dijasistem. Etnička i jezička osnova* (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnog naučnog skupa „Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskoga jezika“). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje **1998**, 20-21.
74. R Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja*, Matica crnogorska, Cetinje **1995**.
75. B Ostojić, Pridjevski i zamjenički oblici na -ijeh, -ijem(a) i -ih, -ima u pripovjedača Crne Gore od Njogoša do 1918. godine, *Književnost i jezik* [Beograd], br. 2, **1978**, 149, objašnjava da su nekadašnji oblici tvrdijeh osnova u nastavku imali -Ě-, a meki -i-, đe bi se očekivali u ekavskijem govorima srpskog jezika *teh, tijeh* u ijekavskim govorima crnogorskoga i dubrovačkog govora hrvatskoga jezika i *tih* u ikavskijem govorima bosanskoga i hrvatskoga jezika. Međutijem, tu je došlo do poremećaja te su, prema A. Beliću, dobijeni ovakvi odnosi: *1. U istočnoj grupi dijalekata, tj. u kosovsko-resavskoj i šumadijsko-sremskoj imamo dvojak odnos: u prvoj pobeđuju svugde*

- nastavci tvrdih osnova: tej (= t Ъ h), mojih (= mojih), u drugoj – nastavci mekih osnova: mojih, tih i sl.; 2. U južnoj govornoj grupi imamo u istoj upotrebi i u istim govorima i jedno i drugo: tijeh i tih, naših i našijeh; 3. U zapadnoj grupi imamo i u kojem su se izjednačila glasovnim putem oba nastavka; 4. U čakav. dijalektu najobičniji je nastavak i (ili pod uticajem pridevskih, ili mekih osnova, ili i jednog i drugog), ali ima (naročito u Istri, npr. U Žminjskom govoru) i ostataka od tvrdih osnova (teh = tijeh) itd. - smatra Belić.*
76. R Rotković, Pridjevske i zamjeničke promjene, sa posebnim osvrtom na dužine, Međunarodni naučni skup *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Knjiga sažimaka, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje **2004**, 16: Njegova istraživanja pradomovine u pogledu utvrđivanja starosti te promjene ne pomažu, jer otuda imamo, kao najstarije slojeve jezika: imena i zemljopisne nazive sa nazalima (Bandemer > Budimir; Gardz > Gradac, odakle je nastao naš Garač, prije pretvaranja: garde > gradac. Imamo i pridjeve u toponimiji: Bijelo Polje, danas Bielfeld, jerbo je preveden drugi dio, zbog glasa lj kojega Germani nemaju a prvi dio nije mnogo smetao; Dobrogora (sada: Gutemberg), Bijela zemlja, Čarna Gora, ali ih nema toliko da bi se zborilo o Čarnijem Gorama. Nedostaju, dakle, oblici u kojijema bi se mogle pojaviti pomenute dužine. U našijem najstarijim sačuvanim pisanim ispravama nalazimo dužine od samog početka. Na primjer u Moračkoj povelji (1242): Neka se zna crkorna međa s moračkijem seli okolo crkve. Ili, u istoj ispravi: svijeh Ranjana.
77. V Nikčević, *Piši kao što zboriš*. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica **1993**.
78. V Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, prvo izdanje, Biblioteka „Njegoševo pero“. Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje **1997**.
79. S Babić, *Jezik*, Panorama, Zagreb **1967**, 109.
80. R Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb **1969**, 588.
81. I Škarić, Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor* [Zagreb], **1996**, XIII(1-2), 9, tvrdi da se u hrvatskom jeziku *j* u „refleksu“ je prvi put javlja 1728. godišta.
82. A Gluhak *Porijeklo imena Hrvat*, Zagreb **1990**, 69. Uostalom, u toj knjizi odlučno govori i protiv monogenetskoga tradicionalističkog načina izvođenja glasovnijeh i fonoloških vrijednosti grafema jat u slovjeniskijem jezicima u rekonstruisanome fonološkom sistemu nostratičkoga prajezika kao prazvoru i prototipu indoevropskog prajezika donosi *i* i *j* kao međusobno različite foneme koji su se u predistoriji i povijesti jezika morali nekako grafijski fiksirati kad su se raspoznali kao dva zasebna glasa i fonema.
83. M Popović, Muke oko glasa *j*, *Jota*, Vukov sabor - Tršić, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd **1981**, 19-26, izričito kaže: „Glas koji danas označava slovo *j* bio je mnogo pre pojave Vuka Karadžića pravopisni problem u srpskom književnom jeziku. I danas fonema nestabilnog glasovnog intenziteta, naročito u nekim pozicijama, *j* je u ranijim vekovima zadavao muke piscima i prepisivačima, te su ga obeležavali na različite načine“. Malo dalje još dodaje i to da je „u raznim razdobljima predvukovskog doba glas *j* zapisivan različito. Kao samostalan glas ili u spoju sa samoglasnicima, *j* je u srpskom pismu pre Vuka označavano sa dvanaest različitih slova, dakle, neuporedivo većim brojem grafija od bilo kog drugog glasa“. Na temelju uvida u te grafeme, koje Popović donosi: E, I, Ī, Ъ, Є, Ю, Я, ⚭, ⚮, Э, Ꙑ, Ј, jasno se uočava da jat stvarno nije ništa drugo do jedan od tih grafema kojim se izražava promjenjiva glasovna vrijednost jako nestabilnog glasa i fonema *j*.
84. S Babić, *Jezik*, Panorama, Zagreb **1967**, 267-268.

Sažimak

Naučno razrješenje izuzetno složenog i kompleksnog pitanja što je jat u istorijskoj lingvistici i uporednoj gramatici slovenskih jezika je fundamentalni problem slovenistike i slavistike uopšte. To zbog toga što su njegove izvorne vrijednosti najznačajniji strukturalni i tipološki razlikovni elementi u slovenskome i ostalijem slovenskim jezicima. Sagledavajući ga u svjetlosti istorizma, monogeneze i poligeneze, u ovome radu pobija se njegovo monogenetsko (monocentrično) poimanje kao glasa izvedenog iz indoevropskog \bar{e} i dvoglasnika oi , ai , ($\bar{o}i$, $\bar{a}i$). Pošto se glasovi i fonemi ne cijepaju, jat je samo slovo, znak ili grafem u svijem pismima kojim se u vidu alternacija (alternanti) kao zamjenika označavaju različite izgovorne vrijednosti glasa i fonema j kad se u suodnosima s ostalijem glasovima i fonemima pretvara u druge glasove i foneme, kad se gubi i kad opstoji kao poligenetski (policentrično) nastale.

Povzetek

Znanstvena razrešitev zamotanega vprašanja, kaj je jat v zgodovinskem jezikoslovju in primerjalni slovnici slovanskih jezikov, je temeljno vprašanje slovenistike in slavistike nasploh. To pa zaradi tega, ker so njegove prvotne vrednosti najpomembnejši strukturalni in tipološki razlikovalni element v slovenskem in drugih slovanskih jezikih. Gledano nanj z vidika historizma, monogeneze in poligeneze, v tem delu zavračam njegovo monogenetsko (monocentrično) razumevanje kot glasu, izvedenega iz indoevropskega \bar{e} in dvoglasnikov oi , ai , ($\bar{o}i$, $\bar{a}i$). Ker se glasovi in fonemi ne cepijo, je jat samo črka, znak ali grafem v vseh pisavah, s katerim se v okviru alternacij označujejo različne fonemske in glasovne vrednosti kombinacije spremenljivega glasu in fonema j , ko se v povezavi z drugimi glasovi in fonemi pretvarja v druge poligenetsko (policentrično) nastale glasove ali foneme (bodisi da izgine bodisi da obstane), da doseže boljšo gibkost jezika.